

Het succesverhaal van de Moderne Devotie:

nieuwe spiritualiteit met keuzemogelijkheden

Anna Dlabačová

De Moderne Devotie heeft al veel pennen in beweging gebracht. Historici, theologen, literatuurhistorici, archeologen en musicologen hebben geprobeerd een beeld te schetsen van de Moderne Devotie en haar impact op de spiritualiteit en religieuze praktijk in de laatmiddeleeuwse Nederlanden en haar doorwerking tot op de dag van vandaag. Al in de vijftiende eeuw beschreef Johannes Busch (1399-1479) de geschiedenis van de Moderne Devotie: op dat moment een actuele en groeiende beweging. In 1419 was Busch zelf ingetreden in het klooster Windesheim, het eerste huis van de Moderne Devotie. In het werk van Busch valt de term 'Moderne Devotie' weliswaar niet voor het eerst, maar Busch is wél de eerste die de benaming voor de beweging in haar volle breedte gebruikt.

De Moderne Devotie kleurde als een kameleon mee met lokale omstandigheden, verschillende doelgroepen en de tijdgeest, zonder daarom haar oorspronkelijke idealen te verloochenen. Er viel voor gelovigen zeker iets te kiezen binnen de Moderne Devotie. Door de geleidelijk gegroeide diversiteit kreeg de beweging – en met haar het religieuze leven in de Nederlanden – vleugels. Toen Busch in 1464 zijn *Chronicon Windeshemense* (Kroniek van Windesheim) voltooide, bestond de Moderne Devotie uit niet minder dan drie verschillende 'takken', alle drie met een eigen karakter. Een van Busch' doelstellingen was om de verwevenheid van de beweging te benadrukken. Zo probeerde hij ook de solidariteit tussen de takken te bevorderen. Kennelijk was er toen al discussie over de precieze aard van de Moderne Devotie en haar 'leden'. Hoe was dat zo gekomen?

Zusters en Broeders

De Moderne Devotie ontstond in 1374. In dat jaar stelde de grondlegger van de beweging, Geert Grote, zijn ruime woonhuis in Deventer beschikbaar aan vrouwen die zich volledig op een vroom leven wilden richten. Grote zelf trok zich terug in twee kleine kamertjes. Voor de vrouwen die nu zijn huis bewoonden had Grote een eenvoudig leven met een verinnerlijkte spiritualiteit in

De voormalige brouwerij van het klooster in Windesheim, nu in gebruik als kerk van de hervormde gemeente.

© foto: Kerkfotografie Nederland.

gedachten. Ze moesten zich richten naar het model van de apostelen. Dit betekende een leven in gemeenschap van bezit, zonder luxe, en volledig doordrenkt van een vroomheid die de navolging van Christus op het oog had. Deze spiritualiteit moest alle aspecten van het dagelijkse leven beheersen. Ook bij het werk (spinnen, weven, maar ook het bereiden van eenvoudige maaltijden) probeerden de vrouwen voortdurend gebed en meditatie in hun bezigheden te incorporeren.

De vrouwen in Grottes huis – dat al gauw als het Meester-Geertshuis werd aangeduid – leefden weliswaar volgens bovenstaande richtlijnen, maar ze kenden geen kloosterregel. De gemeenschap werd de eerste gemeenschap van de zogenoemde Zusters van het Gemene Leven. De mannelijke tegenhanger van de Zusters, de Broeders van het Gemene Leven, ontstond enkele jaren later, eveneens in Deventer. Deze keer was het een goede vriend van Geert Grote, Florens Radewijns, die als inspirator en initiator optrad en zijn pand beschikbaar stelde als onderkomen voor de groep. Ook al verhuisde de groeiende gemeenschap al snel naar een ander pand, Florens Radewijns bleef de naamgever van de behuizing van de eerste gemeenschap van Broeders van het Gemene Leven. In de jaren 1390 telde het Heer-Florenshuis zo'n twintig broeders die een gemeenschappelijke kas hadden en uit hun midden een rector kozen om de dagelijkse gang van zaken in goede banen te leiden. Hun geld verdienden de broeders voor een deel met het afschrijven van boeken. Het leeuwendeel van hun inkomsten kwam evenwel uit de rente op geschonken vermogen en de opbrengsten van landbouwgrond die de broeders eveneens als schenking hadden ontvangen.

Kloosterlingen

Rond 1400 bestonden er zeven broederhuizen en niet minder dan 27 zusterhuizen. Maar het succes en de groei van de Moderne Devotie omvatte tegen die tijd niet alleen de 'beweging' van het Gemene Leven. De behoefte aan een

Augustinus met het Christuskind op een ingekleurde houtsneede, afkomstig uit Duitsland, ca. 1485. National Gallery of Art, Washington D.C., Rosenwald Collection. © foto: Centrum voor Kunst-historische Documentatie.

andere, meer geformaliseerde en kerkrechtelijk veiligere samenlevingsvorm ontstond al tijdens het leven van Geert Grote. Vlak voor zijn overlijden in 1384 zou hij de broeders hebben opgeroepen om een klooster te stichten. De flexibele regel van Sint-Augustinus moest als basis dienen voor het modern devote kloosterleven. Het stichten van een nieuwe orde was misschien wel de meest logische keuze geweest, maar dit was sinds de dertiende eeuw niet meer toegestaan.

De regel van Augustinus biedt in feite eerder adviezen over het navolgen van de geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid dan een consequent uitgewerkte leefregel. Grote had de regel 'in de praktijk' gezien toen hij op bezoek was bij een van zijn inspiratoren, de toen al hoogbejaarde mysticus Jan van Ruusbroec (1293-1381). Ruusbroecs kluizenaarswoning in de bossen van Groenendaal bij Brussel was tegen die

tijd uitgegroeid tot een kloostergemeenschap die eveneens voor de regel van Augustinus had gekozen. De moderne devoten vulden Augustinus' adviezen aan met voorschriften die bij hun taken en idealen pasten. Zo kreeg Augustinus' regel een heel eigen karakter: de nadruk lag op gebed, meditatie en zelfheiliging.

Na de dood van Grote in 1384 vonden zijn volgelingen een geschikte plek voor een klooster in Windesheim, ten zuiden van Zwolle. Al in 1387, drie jaar na de dood van Grote, werd het klooster gewijd. Van het kloostercomplex dat in de vijftiende eeuw een flinke groei doormaakte – in 1424 telde Windesheim ongeveer honderd bewoners – is nu alleen nog de voormalige brouwerij over. Tegenwoordig doet deze dienst als kerk van de hervormde gemeente.

Niet alleen het klooster zelf groeide en bloeide. Windesheim kwam al snel – vanaf 1395 – aan het hoofd te staan van een groep verwante kloosters, het Kapittel van Windesheim. In de tijd dat Johannes Busch zijn geschiedkundige werken aan het papier toevertrouwde, telde de kloostervereniging maar liefst 69 mannenkloosters. Hieronder bevond zich ook Ruusbroecs Groenendaal, dat samen met een aantal andere Brabantse conventen aan het begin van de vijftiende eeuw (1412) tot het Kapittel van Windesheim was toegetreten. Tot hetzelfde kloosterverband behoorde ook het Agnietenbergconvent bij Zwolle, waar Thomas van Kempen (1379/1380-1471) meer dan zeventig jaar als reguliere kanunnik heeft geleefd. Hier schreef hij een groot aantal godvruchtige traktaaten, waaronder de *Navolging van Christus*, dat al snel een bestseller werd die niet ten onrechte wereldfaam heeft verworven.

Meester van het Amsterdamse Kabinet, *Twee Windesheimse zusters zittend op de grond in een kloostercel*, droge naald op papier, ca. 1480, Rijksmuseum Amsterdam. De ene zuster heeft een missaal of gebedenboek op schoot, de ander houdt een rozenkrans vast. Beide hebben een banderol zonder tekst boven het hoofd.

Dat Windesheim aan het hoofd van een Kapittel kwam te staan, betekende in de praktijk ook dat de aangesloten kloosters de aanvullende statuten bij de regel van Augustinus moesten naleven. Kapittelvergaderingen en een visitatiesysteem moesten ervoor zorgen dat de regel en de voorschriften daadwerkelijk in acht werden genomen. De zielzorg voor de vrouwenkloosters die zich bij het Kapittel van Windesheim aansloten bracht eveneens veel werk met zich mee. Na 1436 werden vrouwenkloosters als volwaardig lid geweerd, maar ook aan vrouwenkloosters die niet officieel bij het Kapittel van Windesheim waren aangesloten, werd vanuit het Kapittel zielzorg verleend.

Het eerste Windesheimse vrouwenklooster werd net als het klooster Windesheim vanuit Deventer gesticht. De aantrekkingskracht van de gemeenschap van Zusters van het Gemene Leven in het Meester-Geertshuis was groot: steeds vaker meldden zich ook rijke dames die zich aan een vroom leven wilden wijden. Dit bracht nieuwe mogelijkheden met zich mee. In 1400 presenteerde de toenmalige leider van de vrouwengemeenschap, Johannes Brinckerinck, zijn plannen voor een klooster in het nabijgelegen Diepenveen aan de vrouwen. Zij reageerden enthousiast en waren niet bang om hun handen uit de mouwen te steken: de zusters maakten bijvoorbeeld eigenhandig het terrein in Diepenveen bouwklaar door delen van het perceel op te hogen. Zodra het kon betrokken de vrouwen eenvoudige huisjes, gemaakt van leem en takken. In 1408 kon het klooster ingewijd worden en legden de eerste twaalf zusters hun geloften af. Ondanks het selectieve toelatingsbeleid van Brinckerinck groeide ook dit klooster gestaag: rond 1450 telde Diepenveen meer dan honderd nonnen. Diepenveen behoorde tot het selecte gezelschap van zeven vrouwenkloosters dat volledig geïncorporeerd was in het Kapittel van Windesheim.

Bakermat van het humanisme

Binnen de Moderne Devotie kwam het leven volgens de regel van Augustinus evenwel in meer dan één smaak. Naast het Kapittel van Windesheim bestond in het westen van de Noordelijke Nederlanden vanaf 1418 bijvoorbeeld het Kapittel van Holland. Naar het hoofdklooster bij Delft werd deze kloostervereniging ook wel het Kapittel van Sion genoemd. Het Kapittel verenigde zeven mannen- en zeven vrouwenkloosters, voornamelijk gelegen in Zuid-Holland. Tegen het einde van de vijftiende eeuw ontwikkelde zich in dit Kapittel, met het klooster Stein bij Gouda waar Erasmus verbleef voorop, en samen met het klooster Lopsen in Leiden dat bij Windesheim hoorde, een opvallende intellectuele activiteit. Het Kapittel werd zo de bakermat van het humanisme in Holland.

Oorspronkelijk ontstond de wens om dit Kapittel te stichten echter doordat een groeiend aantal personen in deze Hollandse contreien een levenswijze nastreefden die strikter was dan datgene wat de derde regel van Sint-Franciscus, de regel die ze tot dan toe volgden, hun bood. Dit brengt ons bij nóg een 'optie' binnen de Moderne Devotie: de gemeenschappen van derde-ordelingen of tertianen dan wel tertiarissen.

Derde-ordelingen

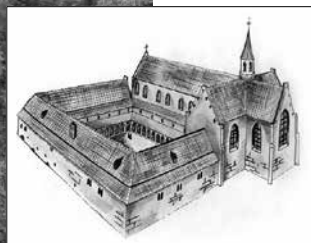
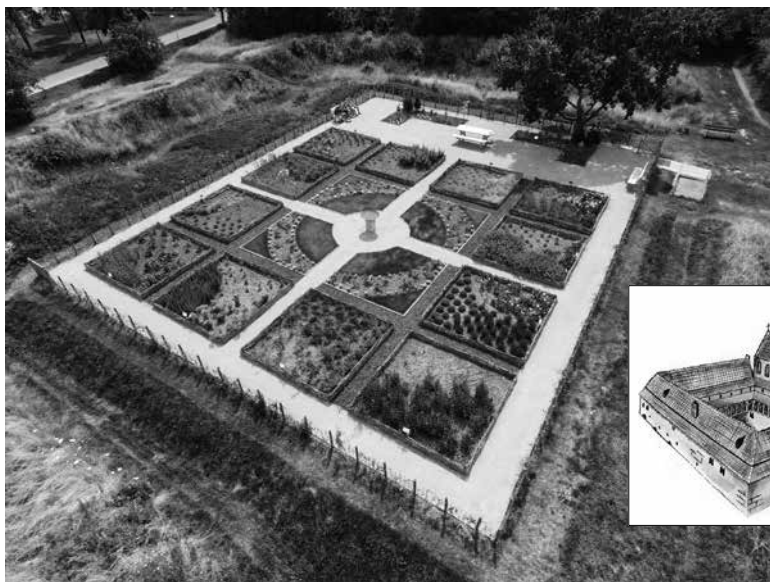
Voor wie het leven bij de Zusters en Broeders van het Gemene Leven wat al te vrij was en het kloosterleven van Windesheim te strikt, kon de derde regel van Sint-Franciscus soelaas bieden. In 1399 kwam tijdens een vergadering in Amersfoort nóg een Kapittel tot stand: het Kapittel van Utrecht. Dit kloosterverband verenigde conventen van religieuzen die behoorden tot de derde orde van Sint-Franciscus in het bisdom Utrecht. In de meeste gevallen ging het om voormalige gemeenschappen van de Zusters of Broeders van het Gemene Leven, die – om redenen vergelijkbaar met de motivatie bij de totstandkoming van het klooster en het Kapittel van Windesheim – overgestapt waren naar de derde regel van Sint-Franciscus. Vooral in Holland groeide het aantal gemeenschappen van tertiariissen snel. Rond het midden van de vijftiende eeuw waren er meer dan honderd gemeenschappen bij het Kapittel aangesloten.

Oorspronkelijk was de derde regel van Sint-Franciscus bedoeld voor leken in de stad, die juist niet in een klooster wilden intreden, maar ‘in de wereld’ een op God gericht bestaan wilden leiden. Binnen de Moderne Devotie werd de regel evenwel (steeds) streng(er) toegepast. Veel gemeenschappen maakten in de loop van de tijd een ontwikkeling door, waarbij het gemeenschapsleven in toenemende mate van de wereld wordt afgescheiden en gereguleerd. Vaak maakte men, in navolging van Windesheim, ook de overstap naar de regel van Augustinus. Dit fenomeen binnen de Moderne Devotie wordt ook wel ‘ver-kloosterling’ genoemd, maar is tevens onderdeel van een toentertijd breder gedragen streven naar een strenger en puurder religieus leven.

Opties buiten de Moderne Devotie

Met de drie ‘takken’ – de Broeders en Zusters van het Gemene Leven, de kloosterlingen die de regel van Augustinus volgden en de derde-ordelingen – én alle (lokale) variaties binnen deze takken bood de boom – of misschien veeleer de struik – van de Moderne Devotie al volop variatie aan laatmiddeleeuwse gelovigen. Maar toch was de Moderne Devotie in haar hervormingsstreven niet uniek. In de meeste ordes ontstond tegen het einde van de middeleeuwen een verlangen naar een zuiver religieus leven gericht op eenvoud en de navolging van Christus. Zulke ‘golven’ van hervorming hadden natuurlijk eerder ook al het religieuze landschap veranderd en gevormd. Vanuit de benedictijner orde waren in de twaalfde eeuw de cisterciënzers ontstaan, met als bekendste en voornaamste stuwende kracht Bernardus van Clairvaux (ca. 1090-1153).

Rond 1400 was de naleving van de regel en de verinnerlijkte vroomheid in veel cisterciënzer gemeenschappen verwaterd. Maar er gloorde ook nieuwe hoop aan de horizon. Een gemeenschap in het dorpje Sibculo, thans een steenworp van de Duitse grens verwijderd, was weliswaar ontstaan binnen de Moderne Devotie, eerst als gemeenschap van Broeders van het Gemene Leven (1403), waarna de leden hun hang naar een striktere leefwijze probeerden te

De opgravingswerkzaamheden van het **klooster Galilea Major in Sibculo** startten in de jaren twintig van de vorige eeuw. Thans krijgen de bezoekers een mooie impressie van o.m. de **binnentuin van het klooster**.

bevredigen door de regel van Augustinus aan te nemen (1405). Ook dit bleek niet afdoende. De zoektocht was geopend naar nóg een andere optie om een strengere regel aan te nemen. Uiteindelijk werd in 1418 de abt van het cisterciënzer klooster Kamp (gelegen in het Nederrijngebied) bereid bevonden om mee te werken aan de overstap van Sibculo naar de cisterciënzer orde (zie de bijdrage van Rijcklof Hofman aan dit nummer).

Eerder al, in de jaren 1380, had Geert Grote met de toenmalige abt van Kamp gecorrespondeerd. Grote had hem aangespoord om als toezichthouder van een groot deel van de cisterciënzer gemeenschappen in de Nederlanden een meer getrouwe navolging van de regel en de statuten te propageren. Nu, in 1418, kwamen er vertegenwoordigers van twee hervormingsgezinde cisterciënzer gemeenschappen (Warmond en IJsselstein) naar Sibculo. Zij keurden de nieuwe – strengere – statuten van Sibculo goed. Rond Sibculo ontstond in de loop van de vijftiende eeuw een vereniging van eensgezinde kloosters, waarvan de leden een strengere observantie – navolging – van de regel voorstonden.

Ook de franciscaner orde raakte tegen het einde van de middeleeuwen in de ban van het streven naar een striktere navolging van de regel. De hervormingsgezinde broeders, de observanten, oogstten succes in de Nederlanden. De bekendste vertegenwoordiger is misschien wel Jan Brugman. Hoewel hij gecharmeerd was van de levenswijze van de Broeders van het Gemene Leven, bleef hij de minderbroeders trouw en streed hij actief voor nieuwe observantenkloosters. Rond 1450 was het klooster in Gouda een van de belangrijkste

ontmoetingsplaatsen voor de observanten. In deze Hollandse stad bevond zich ook een gemeenschap van de Broeders van het Gemene Leven, een lokale variant die zich toelegde op het verzorgen van preken voor de stadsbevolking.

De leider van de broeders was Hendrik Herp, een zeer getalenteerd prediker. Later in zijn leven schreef hij het mystieke handboek *Spiegel der volcomenheit* (ca. 1460), waarmee hij ook leken hoopte te bereiken, en verschillende lijvige prekenbundels in het Latijn, die al gauw na de introductie van de drukpers in druk verschenen. Toen Herp zijn werken schreef, was hij echter geen Broeder van het Gemene Leven meer, maar een minderbroeder-observant. Waarom hij de Broeders van het Gemene Leven vaarwel zei, is niet met zekerheid te zeggen: hij vertrok plotsklaps naar Rome om daar tot de franciscaner orde toe te treden. Vermoedelijk paste de hervormingsgezinde tak van die orde, die toen net in volle bloei was, beter bij zijn ambities.

Zowel de gemeenschap in Sibculo als de carrière van Hendrik Herp laten zien dat de Moderne Devotie niet op zichzelf stond, maar verbonden was met allerlei andere hervormingsinitiatieven. Er zijn talloze parallellen en dwarsverbanden te ontdekken binnen de verschillende ‘takken’ van de Moderne Devotie, die weliswaar veel variatie laten zien, maar, zoals Busch al betoogde, wel onderling contact hadden. Maar de Moderne Devotie kan ook niet los gezien worden van de religieuze bloei buiten de ‘grenzen’ van de beweging. De rijkdom aan opties en devoties bood vijftiende-eeuwse gelovigen de mogelijkheid om te kiezen voor een verdieping van het religieuze leven die bij hen paste. Alleen zo kon daadwerkelijke verinnerlijking ontstaan.

Anna Dlabáčová is als universitair docent en onderzoeker verbonden aan de Universiteit Leiden, Centre for the Arts in Society (LUCAS). Momenteel bereidt zij een studie voor over de vijftiende-eeuwse drukker Gerard Leeu en de invloed van de introductie van de drukpers op de verspreiding en receptie van religieuze literatuur in de Nederlanden.

LITERATUUR

- Het boek *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen* (Waanders, Zwolle, 2018) onder redactie van A. Dlabáčová en R. Hofman biedt een toegankelijke inleiding op de geschiedenis en vroomheid van de Moderne Devotie in de context van de late middeleeuwen.
- De spiritualiteit van de vijftiende eeuw als een kwestie van meerdere opties met voor ieder wat wils, is beschreven door John Van Engen in het artikel ‘Multiple Options: The World of the Fifteenth-Century Church’, in *Church History* 77 (2008) 257-284.
- Over Hendrik Herp en de rol van geestelijke literatuur in de vijftiende-eeuwse hervormingsbewegingen, zie Anna Dlabáčová, *Literatuur en observantie. De Spiegel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding*, Verloren, Hilversum, 2014.